

Теріологія минулого й майбутнього в Україні: центри, школи, напрямки, хронології (від упорядника)

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ, Україна)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

ZAGORODNIUK, I. Theriology of the past and the future in Ukraine: centres, schools, directions, and chronologies (editor's note). — The topic of continuity and development of theriological research in Ukraine is considered in light of the history of the formation of three components: scientific centres, research schools, and current trends. These three components have been actively developing over the last two centuries, but most intensively after the corresponding waves of formation of scientific centres, which became universities and academic institutions, and partly also sectoral institutions (nature reserves, research centres, natural history museums), and in the last 50 years — also scientific societies, primarily the Ukrainian Theriological Society. In fact, to mark the 50th anniversary of this society, a trilogy entitled ‘Theriology in Ukraine’ has been compiled, and this third issue on school centres and trends complements the idea of the first two issues, dedicated to deceased (volume 14) and contemporary (volume 15) colleagues and their contributions to the development of theriological research. A description of the key phases in the development of theriological research in Ukraine is presented.

Вступ

«Завдяки історичній пам'яті людина стає особистістю, народ — нацією, країна — державою» (М. Грушевський)¹.

Перші два випуски циклу «Теріологія в Україні», присвячені персоналіям, містять багато важливої інформації про внески колег у розвиток теріологічних досліджень. Зібрані ними матеріали, висвітлені факти, сформульовані концепти, опубліковані ревізії та узагальнення становлять важливе надбання, на основі якого формувалися сучасні знання. Такі знання часто формувалися не тільки у індивідуальні здобутки, але й у наукові школи й напрямки, і це пласт наших знань становить основу поточного випуску.

Звісно, одному одразу узагальнити величезний пласт інформації неможливо. Проте важливо сказати хоча би про той фундамент, який створено на-тхненними дослідниками 19–20 століть і який має всі всі підстави розвивати-ся далі. Якби не війна. Проте підвести підсумки важливо і за цих умов.

---

¹ Пошук в інтернеті першоджерела показав, що ця фраза, ймовірно, лише приписують Грушевському, а хто напевно її автор — невідомо, хоча вона цілком у стилі Грушевського.

Персоналізована частина історії, викладена у випусках 14+15 (2022), ще вимагатиме свого докладного аналізу, надто стосовно ідей, сформульованих і розвинених нашими вчителями та вчителями вчителів. Це буде надзвичайно цікавий випуск *Novitates Theriologicae*, дожити б до нього. Так само важливо буде оцінити й те, як такі ідеї знаходили послідовників і як на їхній основі, а не лише на харизмі їхніх авторів, формувалися наукові школи.

Серед прикладів останніх — школи й «просто» колективи, що були послідовниками або співробітниками Агаркова, Браунера, Ковтуна, Межжеріна, Корнеєва, Крижанівського, Підоплічки, Салганського, Самарського, Свириденка, Сокура, Стекленьова, Татарінова, Топачевського, Турянина, Шнаревича та інших, у т.ч. не-теріологів, але зі значним впливом й на теріологічні напрямки досліджень (Артоболевський, Воїнственський, Кривицький, Писанець, Тараненко, Станчинський, Страутман, Щербак та ін.).

У цьому зведенні основну увагу приділено розвитку досліджень останніх 50–70 років, проте де було доцільно, нарисами охоплено більші періоди часу і, звісно, у вступній частині розглянуто їхні початки, що стосуються перших описів фауни у працях 17–19 ст., а також етапи становлення в Україні пов'язаних з теріологією спільнот і власне теріологічного товариства.

Дослідницькі центри та регіональні дослідження як ідея випуску

Нариси про центри й регіони — основа поточного випуску *Novitates Theriologicae*. По-перше, такі центри самі по собі є цінністю: прикладами є Зоомузей ВУАН, кафедри зоології Київського, Харківського, Львівського та інших університетів, біосферні заповідники Асканія-Нова, Карпатський і Чорноморський, лабораторія моніторингу Чорнобильської зони, Кримська протичумна станція. Надзвичайно результативними і дослідження на Буковині, на Поділлі, в Закарпатті, в Центральному Поліссі, в Луганському, Поліському і Канівському природних заповідниках тощо. Все це тісно переплетено з біографіями й доробками окремих дослідників і дослідницьких груп.

По-друге, всі такі нариси дозволяють не тільки укладати пазли із імен, періодів, регіонів і шкіл, але й згадувати всіх тих дослідників, про яких матеріалу на окремі нариси не вистачає, і зв'язувати їхні дослідження з іншими. Останнє також важливо: бувало, що дехто з яскравих персоналій відмітили свою схильність до теріології лише однією-двома статтями, проте важливіми, або декількома (але унікальними) колекційними зразками, або взагалі вони були лише викладачами вищої школи, проте наставниками відомих у подальшому учнів. Не все із бажаного є доступним, але маємо зібрати відомості хоча би в тому форматі, який можна вважати варіантом «першого видання», важливого для подальшого розвитку і збагачення фактами.

Ця ідея дає надію на подальший розвиток, і важливими майбутніми доповненнями стануть доробки сучасного ще активного покоління.

Періодизація історичних подій

Традиційно колеги в оглядах досліджень (надто в дисертаціях) виокремлюють періоди і описують їхні особливості. Звичайно етапи і періоди у описах розвитку природознавства є дуже великими [Денисик *et al.* 2014]. Періодизація за радянської доби, якої багато хто дотримується й тепер, базувалася на соціальних катаклізмах — надто з підкресленням ніяковості науки у період до більшовизму (звичайно з межею 1917 р., хоча правильно би по межі поневолення України у 1921 р.), розвитку досліджень «довоєнного часу» (звичайно до 1941, хоча правильно до 1939) і повоєнного часу, інколи з поділом останнього (повоєнного) на два періоди — до фіналу радянської доби (1991) і з часу незалежності.

Проте маємо декілька й інших значимих віх. Одна з них — перехід від повоєнної роботи з відновлення наукових центрів (1943–1960) до періоду розлогих досліджень, часто науково-прикладних і вузькоспеціалізованих, що сталося на початку 1960-х років. Друга віха — активація власне теріологічних досліджень в період створення низки наукових товариств і безкінечних «всесоюзних конференцій». У розпал того періоду започатковано й роботу теріологічного товариства, з 1972 р. — як Всесоюзного (ВТТ), а з 1982 р. — як його Українського відділення [Смельянов 2001]. Власне, з початком періоду незалежності (фактично з 1992) сталася й розбудова Українського теріологічного товариства, головною з ключових форм діяльності якого стала мережа «Теріологічна школа» [Загороднюк 1999]. І період поточної війни (з 2014 р.) також став суттєво відмінним від всіх попередніх.

Отже, періодизація може бути більш детальною порівняно з прийнятою «традиційною» (за царату, за советів, за незалежності). Найпримітніші особливості основних періодів, яких автор тут розрізняє дев'ять, такі:

- 1) період царату та імперій, в які входила Україна («нова історія», вкл. Російська імперія, Османська імперія, Австро-Угорщина); поява університетів і природничих музеїв, фундаментальні монографії середини і другої половини 18 ст. (Нордман, Кесслер, Завадський, Чернай та ін.) [див. наступний нарис: Загороднюк & Харчук 2026];
- 2) 1900–1921 — період формування і розвитку УНТ та НТШ [Онопрієнко & Щербань 2008] (по суті «рештки» нової історії та українська революція 1917–1921); комісії й комітети ВУАН, зокрема фауністичний і термінологічний, формування наукової періодики, започаткування Українського зоологічного журналу та Трудів фіз.-мат. відділу ВУАН, випуски ЗПЗМ, низки відновлених мисливських видань (вкл. УМР) тощо (щодо видань див.: [Загороднюк & Годлевська 2008]);
- 3) 1920–1930-ті — період більшовизму, до початку 2СВ; важливі особливості — відновлення університетів переважно у форматі педінститутів, формування кафедр і музеїв у вузах, зокрема природничих, українні-

зачія і наступні репресії, формування пулу «червоної професури»; безкінечні реорганізації установ і підготовка до війни, приєднання західних земель (в контексті цього огляду — дослідних центрів), що входили до складу Румунії, Польщі, Чехословаччини; розвиток і стабілізація структури академій, зокрема АН УРСР [Онищенко 2003];

4) період 2СВ — значний занепад досліджень, евакуація та релокації установ, людей, колекцій, обладнання, спочатку на схід (1941), а потім і на захід (1943) [Онищенко 2007]; продовження місцевих досліджень в умовах війни, вкл. роботу інститутів, створених окупаційною владою [Корзун 2019; Загороднюк 2021];

5) 1940-ві та 1950-ті — повоєнні розбудови наукових установ, розквіт нових прикладних досліджень, період низки фауністичних узагальнень (Корнєєв, Татаринів, Сокур), формування прикладних галузей (паразитологія, морфологія, СЕС) і відповідних численних структур (установ, кафедр); розвиток дальніх експедицій (Карпати, Центральна Азія, Далекій Схід тощо), суттєве поповнення колекцій.

6) з 1960-х до 1980-х — період широкого обміну досвідом, розвитку наукових товариств, домінування заповідних (стаціонарних) досліджень і досліджень на біостанціях, розвиток «вузьких» напрямків — таксономія, морфологія, аутоекологія, фауністика, природоохорона (вкл. червоні книги); епоха домінування «тез доповідей», остаточне заміщення українських російськомовними [Загороднюк & Пархоменко 2018];

7) з 1990-х — академічна незалежність, формування власних центрів і власних товариств; відкриття кордонів і суттєві зрушення у співпраці з іноземцями в обміні матеріалами, ідеями і методиками, ріст закордонних стажувань; поява різноманітних громадських об'єднань (надто природоохоронних¹), широке впровадження статистичних і певною мірою генетичних методів, домінування моніторингових ідей.

8) з 2000-х — період, коли технічний прогрес став визначати домінуючі напрямки², бурхливе впровадження різноманітних технічних розробок (логери, детектори, фотофіксатори, цитогенетика і молекулярні дослідження), поява агрегаторів для накопичення фауністичної інформації (типу GBIF), програм для моделювання поширення і змін (MaxEnt, Glo-

¹ На фоні тривалої тогочасної економічної кризи це стало нішею для багатьох науковців, які були змушені покинути академічні дослідження і пропасти у псевдонауковому заробітчанстві, нещадно експлуатуючи грантовмісні ідеї червоних списків, екомережі та інших ініціатив, які нічого по суті для охорони природи не дали, окрім певної зміни суспільної свідомості, що, врешті, не є зоологією. Власне, це не тільки призвело до втрати низки фундаментальних напрямків, але й визначило «середньоарифметичний» портрет основної «маси» сучасних дослідників.

² Не ідеї, не потреби, а саме можливості та прагнення до освоєння нових методик, що не раз стало причиною криз у розвитку базових ідей, включно з новосформованими (від концепцій виду, мінливості чи біогеографії до різноманіття, метапопуляцій, *evodevo*, тощо).

bio [Prydatko & Kolomytsev 2011]), аналізу морфології (багатовимірна статистика, 3D тощо); різкий спад польових досліджень, втрата польових шкіль (надто слідопитів і колекторів), згасання традиційних обліків фауни; домінування замовних екоекспертиз, безкінечні піар-проекти.

9) після 2010 р. — дослідження в умовах поточної війни, у т.ч. її активних фаз 2014–2015 та 2022–2023 рр. — значні переміщення колег та інституцій (з вивезенням або втратами матеріалів, зокрема й колекцій); суттєве згасання польових досліджень та накопичення нових матеріалів, увага до точкових досліджень (передусім у заповідниках); посилення уваги до дистанційних даних та узагальнень; сильний відтік кадрів і скорочення штатів, значний спад дисертаційної активності; надмірне захоплення наукометрією і публікаціями для звітів та атестацій.

Про подальше (?)

Ми стоїмо на порозі чогось нового («фаза 10»). Того, де майже напевно не буде великих дальніх експедицій, сидіння біля багаття і життя в наметах, здобування масового матеріалу, накопичення великих колекційних сесій, велелюдних і різнопланових конференцій, гарантованого бюджетного фінансування всього того, що самі собі вважали актуальним, по суті неконтрольованого набору новачків до аспірантури і докторантури, гарантованого видання журналів і монографій за державний кошт тощо.

Умовно гарантованими реаліями тепер є лише базові ставки, позаяк обладнання, розхідні матеріали, пастки та інші ловчі засоби, транспорт, оргтехніка, публікації у значній частині видань — за власний кошт або кошти, отримані з «лівих» грантів та екоекспертиз. Фактично наука стала доступною тільки для заможних та для умільців заохочувати грантодавців, для тих, хто вмє заробляти в інших сферах — від педагогіки чи просвіти до охорони природи, а то й бізнесу чи зовсім відстороненої роботи. Тобто займаючись наукою як хобі, з любові до неї¹. Так в любові і жити багатьом надалі.

В нарисі про історію досліджень «своєї» групи — метеликів — один із моїх вчителів, славний «ЮПі», про повоєнні здобутки написав так:

«Другою світовою війною закінчується історія, починається сучасна доба досліджень лускокрилих комах України. За понад половину століття зросли нові покоління дослідників, розпочалося активне й всебічне вивчення фауни України, з'явилися нові та поповнилися старі колекції, валом пішли публікації, та відносити усе це до історії поки що зарано. Має збігти ще дещо часу, перш ніж, озирнувшись з достатньої відстані, можна буде неупереджено оцінити та підсумувати напрацьоване. [...] Сподіваймося, що цей період виявиться менш драматичним, менш загадковим, але не менш цікавим та багатим на відкриття від попереднього.» [Некрутенко & Чиколовець 2005: 201].

¹ Для автора героєм в цьому є одеський колега Павло Панченко, який, не отримавши після університету місця в наукових установах, пішов працювати на залізницю, машиністом локомотиву, проте всі роки незмінно й успішно займається вивченням фауни хребетних Причорномор'я і є одним із найкращих знавців регіональної зоологічної літератури. Наразі він у війську.

По суті цей розлогий коментар одного з найкращих ейдологів і наукових редакторів-зоологів в історії української зоології стосується описаних вище 5–7 фаз у «нашому» теріологічному мірилі. Проте, саме їм переважно й присвячено всі подальші розділи. Про напрямки (а заодно й школи), що частково викладено й тут, маємо впорядкувати одне з наступних видань.

Про участь колег у підготовці видання

Це видання *Novitates Theriologicae* готувалося в умовах гострої фази війни р.ф. проти України: основні матеріали зібрано протягом кінця 2022 і 2023 років, після чого затяжні дослідницькі локдауни і нестерпні блекдауни на тлі постійних задач не відставати з виданнями нашого журналу *Theriologia Ukrainica* відсунули ідею цього видання у довгу скриню. Проте успішно завершений нами період 2024–2025 років з підвищення статусу нашого журналу, що врешті завершився включенням його до Scopus, вивільнив час для роботи з матеріалами цього випуску з історії теріології в Україні.

Тому робота була відновлена взимку 2025/2026 років. Важливо відзначити участь тих, хто оперативно, при перших пропозиціях, зробив проекти нарисів і надалі вносив зміни й уточнення в представлені рукописи. Такими колегами є Анатолій Волох, Володимир Лобков і Юрій Олійник, Ігор Шидловський і Андрій Бокотей, Софія Питель та Андрій Затушевський, Арпад Крон і Денис Лазарев, Леоніл Рековець і Аліна Ступак, Іван Русев і Сергій Харчук, Зоя Селюніна та Ігор Євстаф'єв, Інесса Болотіна та Сергій Гащак.

На жаль, зібрати розділ з нарисами про напрямки досліджень вдалося лише частково через зайнятість, а часом і байдужість вузькоспеціалізованих колег (дослідження окремих систематичних та екологічних груп, дослідження окремих напрямків, як от генетичні чи морфологічні дослідження), хоча окремі галузі й вдалося висвітлити: дослідження пелеток, дослідження хижих, дослідження екології мікромамалій, мисливствознавство як галузь знань і освіти, палеотеріологія та зооархеологія в Україні.

Звісно, чимало того, що не можна було оминати, але на що не зголосилися наші колеги, випало дописувати упоряднику. Така вже доля — як не знайшов когось, то мушиш сам. Так сталося із кількома центрами (зокрема, академічні Інститут зоології та ННПМ), кількома регіонами (зокрема, північний схід — від Дніпра до Дінця, Карпати), кількома напрямками (напр., дослідження хижих і мисливствознавство)¹. Можливо, надалі ці доробки з часом спонукатимуть інших колег підготувати розлогіші нариси.

Дякую всім, хто долучився до підготовки цього зведення, на натхненну працю і підготовлені рукописи, активну співпрацю з редакцією.

---

¹ Деякі з напрямків висвітлено в нещодавніх публікаціях у виданнях УТТ, тому не було потреб їх наново описувати; зокрема це стосується й досліджень кажанів, яким присвячено і випуск фауни України [Абеленцев *et al.* 1956], і огляд досліджень останніх десятиліть [Загороднюк 2018].

Література

- Абеленцев, В. І., І. Г. Підоплічко, Б. М. Попов. 1956. *Загальна характеристика ссавців. Комахоїдні, кажани*. Вид-во АН УРСР, Київ, 1–448. (Серія: Фауна України; Том 1: Ссавці, вип. 1).
- Денисюк, Г. І., Л. І. Стефанков, О. П. Чиж. 2014. Розвиток комплексних досліджень природи України. *Геополітика та екогеодинаміка регіонів*, **10** (1): 17–22. URL
- Ємельянов, І. 2001. Українське теріологічне товариство (історична довідка). *Novitates Theriologicae*, **4**: 71–72. URL
- Загороднюк, І. В. 1999. Теріологічна школа та розвиток теріологічних досліджень в Україні. *Заповідна справа в Україні*, **5** (1): 78–81. URL
- Загороднюк, І., О. Годлевська. 2008. Давні видання зоологічного профілю в Україні та теріологія на сторінках «Збірника праць Зоологічного музею». *Праці Теріологічної школи*, **9**: 299–307. URL
- Загороднюк, І. 2018. Кажани України та їхні дослідники: 20 років активності та основні віхи. *Theriologia Ukrainica*, Том **16**: 3–10. CrossRef
- Загороднюк, І., В. Пархоменко. 2018. Український зоологічний журнал та видання-послідовники на тлі історії зоології в Україні. *Geo&Bio*, **16**: 147–154. CrossRef
- Загороднюк, І. 2021. Ховрахи війни: історія зоологічних досліджень та колекцій Spermophilus в умовах Райхскомісаріату Україна. *Наукові записки Державного природознавчого музею*, **37**: 17–38. CrossRef
- Загороднюк, І., С. Харчук. 2026. Знані мандрівники і професура XVII–XIX століть та їхній внесок у розвиток знань про теріофауну України. *Novitates Theriologicae*, **18**: 11–25. CrossRef
- Корзун, О. В. 2019. *Сільськогосподарська дослідна справа в Україні в роки Другої світової війни (1939–1945): монографія*. ТОВ «Твори», Вінниця, 1–440. <https://bit.ly/3h5xcU8>
- Некрутенко, Ю. П., В. В. Чиколовець. 2005. *Денні метелики України*. Вид-во Раєвського, Київ, 1–232.
- Онищенко, О. С. (ред.). 2003. *Історія Національної академії наук України (1941–1945). Частина 1. Документи і матеріали*. НБУВ, Київ, 1–831.
- Онищенко, О. С. (ред.). 2007. *Історія Національної академії наук України (1941–1945). Частина 1. Документи і матеріали*. Упорядн. Л. М. Яременко та ін. НБУВ, Київ, 1–808.
- Онопrienko, V. L., T. O. Shcherban. 2008. *Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві*. ДП «Інформ-аналіт. агентство», Київ, 1–352.
- Prydatko, V., G. Kolomytsev. 2011. Biodiversity Modelling Experiences in Ukraine. In: Trisurat, Y., [et al.] (eds). *Land Use, Climate Change and Biodiversity Modeling: Perspectives and Applications*. IGI Global Scientific Publishing, 248–264. CrossRef

Резюме

ЗАГОРДНЮК, І. Теріологія минулого й майбутнього в Україні: центри, школи, напрямки, хронології (від упорядника). — Розглянуто тему тягlosti й розвитку теріологічних досліджень в Україні з огляду на історію формування трьох зазначених складових — наукових центрів, дослідницьких шкіл та актуальних напрямків. Ці три складові активно розвиваються останні два століття, проте найбільш інтенсивно — після відповідних хвиль формування наукових осередків, якими стали університети та академічні установи, а частково й галузеві інституції (природні заповідники, науково-дослідні центри, природничі музеї), а в останні 50 років — також і наукові товариства, передусім Українське теріологічне товариство. Власне, на відзнаку півстолітнього ювілею цього товариства і впорядковано трилогію «Теріологія в Україні», і цей третій випуск про центри школи і напрямки доповнює ідею перших двох випусків, присвячених спочилим (том 14) і сучасним (том 15) колегам та їхнім внескам у розвиток теріологічних досліджень. Представлено опис ключових фаз у розвитку теріологічних досліджень в Україні.